

Kudüs'te Şehircilik ve Mimari

Özet

Bu bölümde Kudüs'ün kentsel bir varlık olarak gelişimi ve bu gelişimde vakıfların rolü incelenmiştir. Kudüs'ün şehircilik ve mimari yapısı, kentin tarihsel gelişimine paralel olarak Harem-i Şerif, eski şehir ve yeni şehir olmak üzere üç ana başlık altında incelenebilir. Harem-i Şerif, Kudüs'ün kutsal merkezi olarak kentin en önemli yapılarını barındırmaktadır. Bu alan, İslam devletlerinin simgesel ve dini merkezi olmuş, yüzyıllar boyunca çeşitli vakıf eserleri ve hayır kurumlarıyla donatılmıştır. Harem-i Şerif, kentin idari ve dini yapısının odak noktasıdır. Harem-i Şerif'in dışında kalan ve surlarla çevrili eski şehir, mimari açıdan zengin bir yapıya sahiptir. Bu bölge, tarih boyunca farklı medeniyetlerin izlerini taşıyan yapılar ve sokak dokusuyla dikkat çeker. Eski şehir, Kudüs'ün tarihsel ve kültürel kimliğini yansıtan önemli bir alandır. Surların ötesinde, 19. yüzyılda gelişen yeni şehir, modernleşme sürecinin etkilerini taşır. Bu bölge, geleneksel mimari ile modern şehircilik anlayışının birleştiği bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeni şehir, Kudüs'ün genişlemesi ve değişen ihtiyaçlarına cevap veren bir yapıya sahiptir.

Kudüs'ün kentsel gelişimi, vakıfların etkisiyle şekillenmiş ve kent, dini, sosyal ve ekonomik açıdan bir vakıf şehri kimliği kazanmıştır. Harem-i Şerif, eski şehir ve yeni şehir olmak üzere üç ana bölgede incelenen Kudüs'ün mimari ve şehircilik yapısı, kentin tarihsel ve kültürel zenginliğini yansıtmaktadır. Bu bölüm, Kudüs'ün yerleşim düzeni ve mimari özelliklerini anlamak için önemli bir çerçeve sunmaktadır.

Doç. Dr. Şerife Eroğlu Memiş

Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Giriş

1860'lara kadar Kudüs şehri surlarla çevrilmiş günümüzde Kadim (Eski) Şehir olarak adlandırılan alandan ibaretti. Şehrin bu genel yerleşim planının, İslami dönemden çok daha önce, 2. yüzyılda Kudüs'ün 'Aelia Kapitolina'(liya) adıyla bir Roma kenti olarak yeniden kurulduğu dönemde belirlenmiştir. Bu plan iki unsurdan oluşmuştur: Şehir surları ve ana caddeler sistemi.¹ Öyle ki Roma ordugâhlarının ve kentlerinin damalı şemasını ve ızgara kent dokusunu Kudüs'te de izlemek mümkündür; ana cadde (*decumenus*), Batı'daki Babü'l-Halil kapısından başlıyor, kenti doğuya doğru kat ederek kuzey-güney doğrultusunda diğer ana caddeyle (*cardo maximus*) kesişiyor ve bu dönemde "quadra" adını almış bulunan kutsal alanın yani Harem-i Şerif'in batı sınırına kadar devam ediyordu.² "Süreklilikler" ve "yeni oluşu" ölçütlerine göre Osmanlı döneminde Kudüs'ün kent dokusunu analiz eden Türkantoz ise kutsal mekanlar, yönetim merkezleri, Roma dönemi ızgara kent dokusu ve ticaret bölgesi, cemaatlerin dağılımı ve köprülü konutlar başlıkları altında yüzyıllar içerisinde bu dokunun muhafaza edilerek, devamlılıklarının sağlandığını belirtmektedir. Yeni oluşum başlığı altında ise, Osmanlı döneminde surlar ve kapılar ile Via Dolorosa (Çile/Haç yolu)'nun kent dokusuna eklenişine vurgu yapar. Farklı disiplinlerden ve farklı perspektiflerden kaleme alınan çok sayıda çalışma ise, Kudüs kent dokusunda belirleyici olan temel unsurun "kutsiyet" olduğu konusunda hemfikirlerdir.³

Kudüs'te en eski kutsallık merkezi olan ve İslami terminolojide "Harem-i Şerif" ya da kısaca "Harem" olarak bilinen alanın yeri, Davud Peygamber'in Kudüs'ü fethettiği MÖ 1000 civarından beri değişmemiştir.

Şehrin Hz. Ömer tarafından 637 tarihinde İslam egemenliğine alınması ile birlikte bu alan önemini muhafaza etmiştir. Dört Halife dönemini izleyen Emevi döneminde, Halife Abdülmelik 691'de, Hz. Muhammed'in Mirac'a çıktığına inanılan kutsal kayanın üzerine Kubbetüssahra adındaki kubbeli yapıyı inşa ettirir. Bu yapılar Kudüs'ün İslam'daki kutsallığını pekiştirmiştir. Emevileri (661-750) izleyen Abbasi (750-868), Tolunoğlu (868-905), Fatımi (905-1070, 1096-1099) ve Selçuklu (1070-1096) dönemleri boyunca, sürekli bir onarım, tadilat ve yeniden yapım faaliyetine sahne olan Harem-i Şerif, Haçlıların kurduğu Kudüs Krallığı'nın egemenliği boyunca (1099-1187) da Hıristiyan kalıpları içinde kutsallığını sürdürmüştür. Selahaddin Eyyubi'nin 1187'de kenti fethetmesiyle başlayan Eyyubi egemenliği (1187-1250) Harem-i Şerif için İslam'a dönüş ve yeniden yapılanma dönemi olmuştur. Memluk (1250-1517) ve Osmanlı (1517-1917) dönemlerinde de onarım faaliyetleri kesintisiz sürmüş, kutsal alanın kuzey ve batı kesimleri meşcit, makam, namazgâh, sebil, çeşme türünden ufak boyutlu vakıf yapılarla donatılmıştır.⁴

Yüzyıllar içerisinde sultanların ya da saray mensuplarının ihsanları Harem-i Şerif çevresinde, kentin en önemli kutsallık alanında odaklanmıştı. Dolayısıyla kentin taşıdığı dini nitelik baskın bir unsur olarak yönetici irade ile ilişkisini şekillendirmiştir. Dinin etkisi kentteki yerel elitin kimlerden oluşacağını ve kentin fizik yapısının genel hatlarını da belirliyordu. Nitekim kentin ekonomisi de büyük ölçüde, dini maksatlarla kente gelen ziyaretçilere verilen hizmetlere dayanmaktaydı.⁵

Kent, klasik dönemde Osmanlı padişahlarının hayır faaliyetlerinin yöneldiği birkaç şehirden biri olmuştur. Zira Osmanlı iktidarının görüşünde de Mekke ve Medine'den sonra, Müslümanlık için üçüncü kutsal şehir, yani "ulâ el-kibleteyn, sânî el-mescideyn ve sâlisu'l-haremeyn" idi.⁶ Osmanlı klasik dönemi boyunca Kudüs'te inşa edilen ya da tamiri yapılan cami, mescit, çeşme, han medrese vb. yapıların yüzde atmış gibi büyük bir oranı Harem-i Şerif'te ya da yakın çevresinde yer almaktaydı. Osmanlı yönetiminin Harem-i Şerif'e getirdiği en önemli yenilik ise, Kubbetüssahra Camii'nin dış duvarındaki mozaik kaplamanın kaldırılarak yerine çini döşetilmesidir. Yeşil ve sarı ile karışık bu mavi çini kaplama camiye bugünkü görünümünü kazandırmıştır.⁷

Kadim kentte sur içindeki alanın yaklaşık 1/5'ini kaplayarak kentin planına iki boyutta egemen olan bu alan, en yüksek tepelerden biri üzerinde yer almasıyla, kentin silüetine de damgasını vurmuştur. Kudüs'ün engebeli topografyası üzerinde sıralanan kubbeler, minareler ve çan kulelerinin çizdiği hareketli silüetin içerisinde Kubbetüssahra, noktasal kitlesiyle güçlü bir görsel odak teşkil eder. Öte yandan, Hıristiyan inancına göre, Hz. İsa'nın haça gerildiği ve göğe yükselmeden önce geçici kabrine konulduğu makam olan Kutsal Kabir (Kamame) Kilisesi de Kudüs'teki kutsal merkezler arasındadır. Kadim oluşu ve önemi bakımından Harem-i Şerif'ten hemen sonra gelir. Kentin silüetinde Kutsal Mezar Kilisesi'nde sembolik mezarı kuşatan, merkezi planlı ve kubbeli yapı, güçlü bir görsel odak olarak Kubbetüssahra'dan sonra gelir.⁸

Şehrin yönetim merkezi ise, Kudüs'ün 637'de Hz. Ömer tarafından fethedilmesinin ardından Harem-i Şerif'in güneyine

kaymış, ancak Memluk döneminde bu merkez tekrar Harem-i Şerif'in kuzeybatı köşesine taşınmıştır. 1315-1320 yılları arasında Antonia'nın temelleri üzerine inşa edilen Câviliyye Medresesi, 15. yüzyılda tadilatla Memluk valilerinin makamı olarak kullanılmaya başlanmış ve Osmanlı döneminde de bu işlevini sürdürmüştür. Bu değişikliğin nedeni, Harem-i Şerif'e göre daha yüksek bir konumda bulunan Câviliyye Medresesi'nin kutsal alan üzerindeki egemenliğidir. Ayrıca, Kudüs'ün batısındaki "Davud Kulesi" de, Memluk ve Osmanlı dönemlerinde askeri birliklerin barınağı olarak kullanılmıştır.⁹

Buna karşılık, Kudüs'teki cemaat mahalleleri dini merkezler etrafında gelişmiştir.¹⁰ 16. yüzyıl ile 19. yüzyılın ilk yarısı arasında bölgede çok fazla değişimin yaşanmamış olması, eski mahallelerin varlığının ve isimlerinin de çok fazla değişmediği şeklinde yorumlanabilir. Örneğin, 1554 tarihli Tapu Tahrir Defteri'ne göre, Kudüs şehir merkezinde Müslümanlar Mahalle-i Şark, Bâbü'l-Kattanin, Bâbü'l-Amûd, Bâbü'l-Hitta, Rızâika, Rîşe ve Salhin, Mahalle-i Meğâribe, Akabetü's-Sitt; Hıristiyanlar Mahalle-i Süryânî, Deyr-i Mar Yakub, Cemaat-i Kiptiyân, Cemaat-i Melkiye, Cemaat-i Nasârâ; Yahudiler ise Şeref, Meslih (Mesleh), Rîşe mahallelerinde ikamet etmişlerdir. Kentteki cemaat mahallelerinin kentteki dini merkezler etrafında gelişmesi, toplumda diğer gruplarla ilişkilerde katı bir bölümlenmeye değil, genel bir yerleşme eğilimine işaret etmektedir. Zira, Müslümanlar, Yahudiler ve Hıristiyanlar istedikleri her yerde ev satın alabilir ya da kiralayabilirlerdi. Bu konuda bir kısıtlamaya maruz kalmıyorlardı.¹¹ Diğer taraftan iyi örgütlenmiş, yetkililerce denetlenen, daha önemlisi mahalleler arasında gelişmiş olan pazar yeri, kent halkını bir araya getiren en

önemli kamusal alandı.¹² Öyleyse kentsel cemaatlerin dini mensubiyetlerine göre belli bir yeri ikamet bölgesi olarak tercih ediyor olmaları, diğer gruplarla her türlü organik ve sosyal bağlantıyı kestikleri ve dışı kapalı bir biçimde yaşadıkları anlamına gelmiyordu.¹³

Kudüs'ün sivil mimarisine genel karakterini kazandıran ise iki düzlemli mahalle dokusudur. Bu dokuyu oluşturan zeminin üzerindeki ikincil bir düzlemde sokaklardan bağımsız olarak, kendi ihtiyacı doğrultusunda gelişen tamamen farklı bir üst dokuda yer alan köprülü konutlardır. Bir kısmının yapımı Memlukler dönemi-

İslam Devletlerinin Sembolik Merkezi Olarak Harem-i Şerif

Mescid-i Aksâ¹⁵ ya da *Harem-i Şerif* olarak da adlandırılan alan kuruluşuyla birlikte Kudüs şehir merkezine hâkim olmuş ve İslam devletlerinin de sembolik merkezi haline gelmiştir. Harem-i Şerif, zaman içerisinde, şehir merkezini kuşatan idari sistem ve kentsel hizmetler örgütlenmesinin bir parçası olan geniş bir vakıf ağı¹⁶nın da çekirdeğini oluşturmuştur. Kubbetüssahra ve Mescid-i Aksa, Harem-i Şerif çemberi boyunca onları üç taraftan çevreleyen medreseleri ve tekkeleriyle namaz kılınan merkezi yerlerdi. Namaz kılmak, Kur'an okumak, gelenek ve hukuk çalışmanın yanı sıra; hacıları, tasavvuf dervişlerini ve ulemayı ağırlamak vakıfları kuran kimselerin destek verdiği başlıca etkinliklerdi. Zamanla Müslüman vakıf ağı içerisinde önemli bir yer kazanan bu alan, Eyyubi, Memluklü ve Osmanlı dönemlerinde gerek Harem-i Şerif içerisinde gerekse etrafında yer alan vakıf emlakı, gerek maddi gerek manevi anlamda çok büyük öneme sahip olmuştur. Bu tekâmül, imparatorluk başkentinin iktidar yapısına yeni eklenmiş bir vakıf ağının, sıkı hukuki kurallarla idare edilen zengin

ne kadar inen bu konutlar, sokak ve geçit türündeki dar sokakların büyük çoğunluğunda yer alır. Bu yapılar Akdeniz çevresinde geniş bir alana yayılmıştır.¹⁴

Kudüs kent dokusunda yer alan bu kutsal ve yönetsel merkezler ile kent düzeninden kısaca bahsedildikten sonra, Kudüs'teki şehircilik ve mimari eserleri, kentin oluşumuna paralel olarak, üç başlık altında incelemek mümkündür: İslam devletlerinin sembolik merkezi olarak Harem-i Şerif; Harem-i Şerif'in dışında, surlarla çevrili olan kadim (eski) kent ve surların ötesinde, 19. yüzyılda gelişmiş olan yeni kent.

bir vakıf sistemine dönüşmesini anlatır.¹⁷ Öncelikle vakıflar şehir yapılanması içerisinde, mekânsal örgütlenmeyi şekillendiren dinamik bir sürecin ve mekânsal ayrışmanın sembolizminin bir parçasıdır. İkinci olarak, bu süreç Müslüman toplumlarda güç mekanizmalarının yani şer'î hukukun, idareciler tarafından hazırlanan idari sistemlerin ve sosyal grupların, özellikle ulemanın etkisinin gelişimiyle yakından ilgilidir.¹⁸

Mescid-i Aksa ya da Harem-i Şerif, Kudüs'te Kadim Şehir olarak adlandırılan tarihi bölgenin güneydoğusunda yer alır ve eski şehrin altıda biri kadar bir alanı kapsamaktadır.¹⁹ Kudüs'te Mescid-i Aksa'nın mimarisinin açık karakteri ve platformunun duvarlardan doğal ayrılığı nedeniyle yasal çatışmalar olmadan yapılan ek yapıların bu alanın içerisine entegrasyonu mümkün olabilmıştır.²⁰ Mescid-i Aksa külliyesi açık alanları, yer altındaki ve üstündeki mescitleri, namazgâhları, minareleri, kubbeleri, medreseleri, binaları, revakları, umumi müstemilatları, kapıları, Mescid-i Aksa'nın açık alanları-

na bitişik olan müstemilat binaları ile birlikte dört bir yandan çevreleyen surları içerir.²¹

Mescid-i Aksa, Kubbetüsahra, Kadim Aksa Camii(Kıble Mescidi), Mervan Mescidi, Kadınlar Mescidi (Eyyubiler dönemi), Meğâribe (Mağribliler) Camii (İslam Eserleri Müzesi-Eyyubiler dönemi), Burak Camii (Emeviler/ Memlûklüler dönemi), Hz. İsa Beşiği Mescidi (Osmanlılar dönemi), Harem-i Şerifte bulunan camilerdir. Harem-i Şerifte bulunan kubbeler ise; Emeviler döneminde yapılan Silsile Kubbesi- Zincirli Kubbe, Süleyman Kubbesi; Eyyubiler döneminde yapılan Miraç Kubbesi, Musa Kubbesi, Yusuf Kubbesi ve Nahivciler Kubbesi; Osmanlı döneminde yapılan Peygamber Kubbesi ve Mihrabı, Hızır Kubbesi, Yusuf Ağa Kubbesi, Ruhlar Kubbesi, Muhammedîye/ el-Halîfî Zaviyesi Kubbesi, Sultan II. Mahmud Kubbesi/ Hz. Peygamber Aşıkları Kubbesi'dir. Harem-i Şerifte bulunan minarelerden Ğavanime Kapısı Minaresi Eyyubi döneminde yapılmış olup; Esbât (Kabileler) Kapısı Minaresi/ Salâhiyye Minaresi, Meğâribe (Mağribliler) Kapısı Minâresi/Fahriyye Zaviyesi ve Silsile (Zincirli) Kapısı Minaresi Memlûklüler döneminde yapılmıştır. Harem-i Şerif'te bulunan kemerler: Abbasîler döneminde inşa edilen Güney ve Doğu kemerleri; kim tarafından inşa edildiği bilinmeyen Batı; Fatimîlerce inşa edilen Güneydoğu kemerleri ve Memlûklülerce inşa edilen kuzeybatı, kuzeydoğu, güneybatı kemerleri bulunmaktadır.²²

Harem-i Şerif'te bulunan medreselerden Hitâniyye Eyyubiler döneminde ; *Fahriyye*, *Düveydâriyye*, *Tenkiziyye*, *Fârisiyye*, *Eşrefiyye*, *Melikiyye*, *Câviliyye*, *Hâtuniyye*, *Es'ardiyye*, *Aragon (Arğûniyye)*, *Emîniyye*, *Bâsitiyye*, *Mencikiyye* ve *Osmâniyye* med-

reseleri Memlûklü dönemlerinde yapılmış ve Harem-i Şerif'e komşu medreselerdir.²³ Eyyubiler döneminde yapılan Kuzey Revâki ile Memlûklüler döneminde yapılan Batı Revâki Harem-i Şerif'te bulunan revaklar olup, eskiden ilim merkezleri olarak kullanılmışlardır. Mescid-i Aksa'da 32 su kaynağı bulunmaktadır. Bunlar iki fıskiyeli havuz, iki su sarnıcı, sekiz sebil ve çoğunda su bulunan yirmi su kuyusudur. Bunlardan, abdest alınan şadırvan ile *Melik İsa el-Muazzam Su Sarnıcı* Eyyubiler döneminde yapılmış olup, *Kayıtbay Sebili*, *Narenciye Havuzu* Memlûklüler döneminde; Kasım Paşa Sebili ile Süleyman Sebili de Osmanlılar döneminde inşa edilmiştir. Eyyubi dönemine ait *Nureddin Zengi'nin Minberi* ile Memlûk Dönemi'ne ait *Burhaneddin Minberi* yine Harem-i Şerif'te bulunan iki önemli minberdir. Günümüzde Mağribliler Kapısı yakınında bulunan İslam Eserleri Müzesi ise, eskiden Mağribliler Mescidi ile Kadınlar Mescidi'nin bir parçası idi. Mescid-i Aksâ'nın güneybatısında yer alan Burak Duvarı da yine Mescid-i Aksâ'nın bir parçasıdır. Son olarak, Mescid-i Aksa sahasında 26 namazgâh bulunmaktadır. Namazgâhlar yerden 1 metre yükseklikte taştan mamul yüzeyi düz alanlardır. Birbiriyle basamakla bağlanmıştır ve birçoğunda küçük bir mihrap veya kıblenin yönünü gösterecek işaret taşı bulunmaktadır. Bu namazgâhlar namaz, va'az ve ders için tahsis edilmiştir. Bu yirmi altı namazgâhtan ikisi yeni yapılmış olup, diğerleri ise çeşitli İslami dönemlerde özellikle Memlûklüler ve Osmanlılar dönemlerinde yapılmıştır.

Mescid-i Aksa'ya açılan 15 kapı bulunmaktadır. Bu kapılardan; Rahmet ya da Tevbe olarak adlandırılan kapı ile Burak Kapısı (Cenazeler Kapısı) ve Müzdevic (İkili) Kapıları Emeviler döneminde;

Müselles (Üçlü) Kapı ve Münferid (Tekli) Kapı Fatimîler döneminde ; Esbât (Kabileler), Hitta, Şerefü'l-Enbiyâ (Kral Faysal), Mutahhera, Sekîne (Kapısı), Silsile (Zincirli) Kapıları Eyyubiler döneminde; Ğavâ-nime, Nâzır, Hadid, Kattânin (Pamukçular), Meğâribe (Mağribliler) Kapıları da Memlûklüler döneminde yapılmıştır.²⁴

Mescid-i Aksa alanının güneyindeki duvara gelen yerde basit bir binadan oluşan bir mescit inşa edildi. Hz. Ömer'in burayı mabed ittihaz etmesi de o mekânın kudsîyet ve ehemmiyetinden ileri geliyordu. Ancak Hz. Ömer mescidinden günümüze hiçbir iz kalmamıştır. Bunun nedeni ise, Mescid-i Aksâ'nın 709-714 yılları arasında ilk kez inşa ettiren Emevi halifelerinden Abdülmelik bin Mervan'ın Hz. Ömer tarafından yaptırılan mescidi yerinden kaldırtmasıdır. Bazı tarihçiler, Aksa Camii'nin yapımına Abdülmelik bin Mervan zamanında başladığı ve ondan sonra gelen Velid bin Abdülmelik zamanında ise tamamlandığını belirtmektedir.²⁵ Emeviler zamanında inşa edilen ve 15 neften oluşan Aksa Camii, tarih içerisinde pek çok tamir ve bakımdan geçirilmiştir. Abbasiler zamanında Halife Cafer bin Ebu Mansur tarafından tamir edilmiştir. Kudüs'te yaşanan bir deprem sonrasında Aksa Camii'nin doğu ve batı yönlerindeki duvarlarının bir kısmının yıkılması üzerine, Abbasî Halifesi el-Mehdî tarafından mescid bir kere daha tamir edilmiştir. Bir diğer Abbasi halifesi el-Me'mûn da mescidin ortasındaki nefleri yenilemiştir. Memlûklüler zamanında (H. 885-923/ M. 1451-1517), Yemen'de hâkimiyet kuran bir hanedan olan Tâhiriler Devleti'nin Emiri Abdullah bin Tahir tarafından yeni nefler yapılmıştır. Benzer şekilde, Fatimîler zamanında pek çok yenileme ve restorasyon çalışmaları tekrarlanmıştır. Bu çalışmalardan en göze çarpanı Fatî-

mi halifesi Zâhir Li'l-zâzi Dînillah tarafından H. 436/ M. 1034 yılında yapılan restorasyondur. Haçlıların Kudüs'ü işgal ettikleri yıllarda Aksa Camii'ni kiliseye çevirmişler ve mescidin İslami alametlerini değiştirmişlerdir. Haçlıların kurduğu Kudüs Krallığı'nın hâkimiyeti altında bulunduğu 1099-1187 yılları arasında şehir, Hıristiyan inancı ekseninde kutsallığını sürdürmüştür. Ancak bu durum Selahaddin Eyyubi'nin Kudüs'ü fethi ile değişmiştir. Hittin zaferi ile Kudüs'ün bir İslam şehrine dönüşümü çalışmalarına girişen Selahaddin, Mısır'da uyguladığı vakıf politikasını Filistin'e de genişletmiş,²⁶ şehirdeki Hıristiyan imgeleri yerine İslami semboller eklenmiştir: Selahaddin Eyyubi, Nureddin Zengi'nin vefatından önce Halep'te özellikle Mescid-i Aksa'ya konulması için yapılmasını emrettiği minberi koydurmuş ve mihrabı da temizletmiş, örtüsü kaldırılmış ve Kur'an-ı Kerim sergilenmiştir.²⁷

Daha önce de belirtildiği üzere, Harem-i Şerif'te Müslüman vakıfları açısından merkezi öneme sahip bir diğer anıtsal yapı da Kubbetüsahra Camii'dir. H. 71-72/ M. 691-692 yıllarında Emevi Halifesi Abdülmelik bin Mervan tarafından yaptırılmış olup, İslam mimarisinin en eski ve en güzel örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir.²⁸ Kubbetüsahra, sadece mimari planıyla değil, aynı zamanda mozaik ve kitabelerin oluşturduğu tezyini özellikleriyle de eşsiz ve yenilikçi bir forma sahiptir. Mozaiklerde yoğun olarak Bizans kültürünün izleri görünmekle birlikte Sasani etkileri de bariz bir şekilde fark edilmektedir. Başlangıçta Kubbetüsahra'nın hem içinde hem dış yüzeyinde yer alan bu mozaikler, zamanla iklimsel faktörler sebebiyle dış yüzeyinde tahrip edilmesi sonucunda sadece iç mekânda kalmıştır.

Kubbetüssahra'nın dekorasyonunda mozaiklerin yanı sıra kitabeler de oldukça dikkat çekicidir.²⁹ Ayetlerin mimari bir esere nakşedilmesi, İslam sanatında ilk kez Kubbetüssahra'da görülmekte olup daha önce bu uygulamanın yapıldığı bir örnek yoktur.³⁰ Kubbetüssahra, Mirac-ı Müşerrefe Kayası (Hz. Peygamber'in üzerinden miraca yükselmeye başladığı kutsal kaya) olduğuna inanılan "Muallak

Harem-i Şerif'in Dışında ve Surlarla Çevrili Kadim Kent

Kudüs, İslam kentlerinin tipik coğrafi formlarından biri olarak kabul edilen surlarla çevrili idi. Ancak şehir surları da aslında Roma döneminde yapılmış olup, Kanuni Sultan Süleyman zamanında yeniden inşa edildiğinde ise eski hat takip edilmiştir.³⁴ Kapılarda, bazı burçlarda ve surların kimi yerlerinde bulunan kitâbeler bunların 944-947 (1537/38- 1540-41) arasında Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırıldıklarını belgeler. Şehir surlarında 6 kapı bulunmakta idi: kuzeye açılan Herod (*Bâbü's-Sahîra*, *Bâbü'l-Vird*, *Bâbü'z-Zuhûr*) ile Şam Kapısı (*Bâbü'l-Amûd*, *Nabulus Kapısı*), doğuya açılan Aslanlı Kapı (*Bâbü'l-Esbât* (*Kabileler Kapısı*)), Bâb Sitti Meryem, Saint Stephen/Saint Etienne Kapısı), güneye açılan Bâb-ı Nebî Davud (*Sion Kapısı*) ve Meğâribe, batıya açılan Yafa Kapısı (*Bâbü'l-Halîl*, *Bâb-ı Beytü'l-Hahim*, *Bâbü'l-Hucâc*), taş işçiliği ve bezeme ayrıntıları ile dikkati çeker. Surların kuzey-batı köşesinde bulunan Yeni Kapı (Bâb el-Cedîd) ise 1887 yılında açılmıştır.³⁵

Kudüs şehir surları İslam kentleri ile benzer nitelikte olmasına rağmen, şehir yerleşim planı açısından değerlendirildiğinde İslam kentlerinde görülen merkezi yapılanmayı temsil etmediği anlaşılmaktadır. Nitekim kentin Müslümanlar açısından merkez noktasını teşkil eden ve Cuma

Taş'ının" üstünü örten kubbe şeklindeki yapı, Kubbetüssahra'ya girilen 4 kapı, geometrik bitki motiflerinin ve İslami hat sanatının işlendiği vitray ve revzenle süslenmiş 16 pencere ve Muallak Taş'ından oluşmaktadır.³¹ İslam devletleri dönemleri boyunca pek çok tamir ve bakımdan geçen Kubbetüssahra Camii,³² Osmanlılar döneminde de çok önem verilen bir yapı olmuştur.³³

Camii olarak nitelenebilecek Mescid-i Aksa kentin kuzeydoğusunda yer alan Harem-i Şerif içindedir. Bir diğer İslami yapı Kubbetussahra Camii onun hemen yanındadır ve bu camilerin her ikisi de sıradan bir Cuma camiinden çok daha farklı bir dini öneme sahiptir.³⁶

Eski şehrin batı sınırında, surlarla bütünlüşen ve "Davud Kalesi" olarak anılan Kale, yüzyıllar boyunca çeşitli onarımlar geçirmiş ve eklerle donatılmış olan bir askeri tesis görünümündedir. 1531-32 yılında Kanuni tarafından gerçekleştirilen onarıma dair kitabe kalanın doğuya açılan dış kapısı üzerindedir. Kalenin güney yönündeki kare planlı burcun içinde yer alan mescit Memluk döneminde, Melik el-Nâsır Muhammed tarafından 1310-11 yılında inşa edilmiş, Kanuni tarafından 1532-33 minber konularak camiye dönüştürülmüştür.

Surlarla çevrili kadim şehir içerisinde bulunan Bayram Çavuş ile Haseki Sultan külliyesi Osmanlı döneminde inşa edilmiştir. Şehir surlarının tamiri için Kanuni tarafından görevlendirilen Bayram Çavuş tarafından Harem-i Şerif'in batısında, Akabat el-Tekiyye (Haseki Sultan) ile el-Vad Sokağı'nın kavşağında 947/1540-41 yılında yaptırılmış olan bu küçük

kapsamlı külliye, mektep, ribât (misafirhane-tekke) ve türbe birimlerinden meydana gelir. Kentin en önemli ticaret bölgesinde, yoğun bir yapılaşma içinde yer alan bu küçük topluluk Akabet el-Tekiyye tarafından ikiye ayrılmıştır. Adı geçen sokağın kuzeyinde, içinde baninin gömülü olduğu mektep-türbe birimi, güneyinde ise ribât birimi yer alır. Her iki birimin dikdörtgen açıklıklı girişleri üzerinde birer kitabe vardır.³⁷ Yine Harem-i Şerif'in batı yönünde Akabat el-Tekiyye'nin güney yakasında bulunan Haseki Sultan Külliyesi, Memluk dönemine ait (1388) Sitti Tunşuk Sarayı'nın 1552'de, Kanuni'nin eşi Hürrem Sultan (ö. 1558) adına imaret-tekkeye dönüştürülmesiyle kurulmuştur. Osmanlı vakıf geleneğinin oldukça tipik bir örneği olmakla birlikte, Kudüs'te bir benzeri daha olmayan Hürrem'in külliyesinin temel ögesi imaretiydi. Bu yönüyle Kudüs'te epeydir var olan diğer vakıflardan ayrılmıştır. Şehrin 400 yoksul ve dindar, güçsüz ve ihtiyaç sahibi sakini, vakfın imaretinden her gün yemek alırdı. Vakfesinde yemek alacak kişiler; akşam ve sabah olmak üzere fakir, zayıf, biçare ve muhtaçlardan yemekhaneye gelen 400 kişi olarak belirlenmiş ve 200 tas yemek ve her birine fodula adı verilen un, tuz ve sudan yapılan 90 dirhem ağırlığında sade somunların verilmesi de şart kılınmıştı. Osmanlı klasik dönemi boyunca şehrin önde gelen sosyal yardım kurumu olan bu vakıf, şehrin ekonomisini hareketlendiren dinamik bir kurum olarak da kendini göstermişti.³⁸ Benzer şekilde, kadim kentte yer alan ancak Osmanlı döneminde onarılarak tadil edilen Nebî Davud Külliyesi de yeni fonksiyonlarla donatılmıştır. Eski kentin güneybatı yönünde, Siyon Dağı'nda aynı adı taşıyan kapının ilerisinde yer alan külliye, üç tektanrılı dinin ortak kutsal merkezlerinden birisini meydana getiren bir yapı topluluğudur. Davud Peygam-

bere atfedilen makamı ve Hıristiyanların önemli bir ziyaretgâhı olan Son Akşam Yemeği Odası'nı bünyesinde barındırır. Davud Peygamber Türbesi ve Son Akşam Yemeği Odası'nın doğu duvarında, Memluk tarzında istifli sülüsle yazılmış Arapça kitâbe Kanuni'nin 1524 yılında bu mekânı mescide dönüştürdüğünü belgeler.³⁹ Öte yandan, dişli kemerle taçlandırılmış bir nişin içindeki basık kemerli cümle kapısının üzerinde 1810 tarihli bir onarım kitabesi vardır. Cümle kapısının solundaki diğer basık kemerli kapı da zikzaklı kemeri olan bir nişle kavranmış, üzerine Abdülmecid tuğralı ve 1849-1850 tarihli bir kitâbe konmuştur.⁴⁰

Kudüs'te hizmet verdikleri yörenin adıyla anılan çok sayıda tarikat yapıları mevcuttu. Özbekistan'dan, Afganistan'dan ve Hindistan'dan bu kente gelen sufilerin, ayrıca seyyah Mevlevi dervişlerinin barınmaları için tasarlanmıştır. Kudüs'te bulunan bu vakıf-imâret, kentte hac imâreti fonksiyonunu yerine getiren diğer tekke-zâviye ve hangâhlar ile birlikte kentte mukîm fakir ve ihtiyaç sahipleri ile kenti ziyaret eden hacı, sufi ve seyyahlar için yeme-içme, barınma gibi en temel ihtiyaçları karşılamakta idi. Bu imâretler, kutsal şehre gelen hacıların devamlılığının sağlanması ve ihtiyaçlarının karşılanması konusunda önemli rolleri icra etmekte idi. Örneğin, Fransız araştırmacı Thierry Zarcone Kudüs'te bulunan Orta Asyalı ve Hintli sufi hacılara barınma ve yeme-içme imkânı sağlayan Özbek, Afgan ve Hint tekkeleri aracılığı ile Orta Asya, Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu arasında ve Arap vilayetleri özelinde gerçekleşen kültürel, dinsel ve siyasi alışverişe dikkat çekmiştir.⁴¹ Harem-i Şerif'in batı yönünde, el-Vad Sokağı üzerinde 1790-91 tarihli bir ribât yer alır. Kudüs Mevlevihanesi ise şehir surlarının içinde nüfusun

yoğun olduğu Kudüs'ün en yüksek bölgesinde inşa edilmiştir. Mevlevihane şehrin kuzeyinde Şam Kapısı ile Herod Kapısı arasında bulunan el-Mevleviyye sokağını kesen İbn-i Cerrah sokağında, Sa'diyye Mahallesi'nde bulunmaktadır.⁴² Mevlevilik Kudüs-i Şerif'e Memlukler döneminde girmiş,⁴³ ancak Mevlevilere ait o dönemden kalan bir hângâh yoktur. Osmanlı fethinden itibaren Mevlevilik Osmanlı Kudüs'ünde de varlık göstermiştir. Yavuz Sultan Selim şehirde yaşayan Mevlevi dervişlerinin başında bulunan Derviş Ahfeşzâde'ye 500 akçe vermiştir.⁴⁴ 16. yüzyılda Kudüs Livası Kumandanı Hüda-vendigâr Beg tarafından Mevlevi hangâhi yaptırılmıştır.⁴⁵

Surların Ötesinde 19. Yüzyılda Gelişmiş Olan Yeni Kent

Kudüs 19. yüzyıl başında, surlarla çevrili dar yerleşiminde geleneksel bir kent görünümünde idi. 1831-1840 yılları döneminde Mehmet Ali Paşa yönetiminde bazı inşaat faaliyetleri gerçekleştirildi. Örneğin, İbrahim Paşa surların içinde iki kışla ve dışında iki yel değirmeni inşa etmişti. Hıristiyan ve Yahudi cemaatleri de bu dönemde, özellikle dini binalar ve hacı misafirhaneleri olmak üzere bazı onarım ve inşaat işleri üstlenmiştir.¹⁸⁴⁰ ve 1850'li yılların başlarında İngiliz ve Alman Protestanlar şehrin içinde ve dışında yeni binalar inşa eden ilk yabancılar olmuşlardır. 1849 yılında kutsanan Protestan 'katedrali' 'Christ Church' binaların başında gelmektedir.⁴⁶

19. yüzyılın ikinci yarısı ise Kudüs'ün dönüşümünde tümüyle yeni bir aşamadır; kentin niteliklerinde ve bölgesel konumunda önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu dönemde, devlet yapılarının sayısı ve çeşidi artmış, söz konusu dönemde sivil ve askeri bürokraside, eğitim sisteminde ve sağlık konusunda

Şeyh Ali el-Erdebilî Türbesi ve Yafa Kapısında bulunan hazirenin yanı sıra, Kudüs'te çok sayıda su yapıları mevcuttur. Kanuni'nin Kudüs'te ele aldığı altyapı projeleri arasında su şebekesinin yenilenmesi önemli bir yere sahiptir. Önce 1532'de su kemerleri, 1536/37'de Birket es-Sultan olarak tanınan havuz yenilenmiş, aynı yıl kentin içinde ve yakın çevresinde altı adet çeşme yaptırılmıştır. Çorbacı Mustafa Ağa Sebili Şam Kapısı'nın güneyinde, el-Vad Sokağı ile Han ez-Zeyt kavşağında yer almaktadır. Doğu yönünde kapısı bulunan yapı 1685-86 yılında mihrap ilavesiyle mescide dönüştürülmüştür.

yapılan reformlarla devlet yeni işlevler yüklenmiş, böylece kent alanında yeni devlet binaları ortaya çıkmıştır. Hükümet konakları, kışlalar, okul ve hastaneler bunlar arasında belli başlı olanlardır. Kudüs'te 1868 yılında inşa edilen hükümet konağı hem işlevsel hem de sembolik olarak Kudüs'ün hinterlandı ile birlikte payitaht İstanbul'a daha sıkı bağlandığını gösteriyordu. Yafa Kapısı önündeki kale burcunda inşa edilen saat kulesi dönemin ruhuna uygun olarak inşa edilen yapılardandı.⁴⁷

Devlet binalarının yanında, yeni gelişen ekonomik ve sosyal ilişkiler dolayısıyla, kentte daha önce söz konusu olmayan başka yapı türleri de oluşmakta, kentsel alanında bankalardan tiyatrolara ve otellere kadar uzanan bir çeşitlenmeden bahsedilebilmektedir. Kırım Savaşı'ndan (1853-1856) sonra kentte çok sayıda yeni yapılar inşa edilmiştir. On yıl içinde, aralarında şehrin kuzeybatısındaki Maidan'da yer alan büyük Rus yerleşkesinin de bulunduğu, surların içinde ve dışın-

da yirmi dört yeni bina inşası tamamlanmıştır. Yeni kiliselerin, manastırların, sinagogların, camilerin, okulların, hastanelerin, yetimhanelerin, darülacezelerin, otellerin, konsoloslukların inşası Birinci Dünya Savaşı'na kadar kesintisiz devam etmiştir. Cuinet, 19. yüzyılın sonuna kadar Kudüs'te 42 Hıristiyan manastırı, 28 darülaceze, 17 hastane ve 54 okul (Müslüman okulları hariç) saymış ve tanımlamıştır.⁴⁸

1863 tarihinde Kudüs'te kurulan belediye teşkilatı Osmanlı hükümetince bayındırlık ve kentsel hizmet bütününe yönelik bir kurumlaşma olarak düşünülmekte ve bu amaçla uygulamaya konulmaktaydı. 1910'lu yıllar ise Kudüs Belediyesi için bir atılım dönemi olmuş, tramvay, elektrikli aydınlatma, telefon, su ikmalî, daha etkin bir drenaj sistemi ve kentin gelişimini yönlendirecek pek çok düzenleme bu yıllarda yapılmıştır.⁴⁹

1860'lı yılların sonlarından itibaren Kudüs'te evler genişletilmiş ve surların içinde yenileri inşa edilmiştir. Şehrin kuzeybatısında, Yafa yolunun her iki tarafında Yahudi yerleşim bölgeleri ortaya çıkmıştır. 1870'li yıllarda, sayıları giderek artan Yahudi göçmenlere ev sağlamak amacıyla bloklar ve sıra evler inşa eden Yahudi yapı toplulukları kurulmuştur. Aynı zamanda, şehrin kuzeyinde ve güneyinde yeni Arap mahalleleri ortaya çıkmıştır. Surların dışında Arap konutlarının yayılmasına öncülük edenler, önde gelen ve varlıklı Müslüman ailelerdi. Bu nedenle, kent surları bir şekilde kullanılmaz hale gelmiştir. 1870'li yılların başından itibaren kapılar hem gece boyunca hem de Müslümanların Cuma namazı sırasında açık kalmıştır.

I. Dünya Savaşı'ndan önceki otuz yılda, eski şehrin kuzeydoğusunda yeni Yahudi mahallelerinin kurulması artan bir hızla

devam etmiştir. Surların içindeki Meğâri-be mahallesi İslam tarihinde tek ve benzersiz şekilde kurulmuş tamamen vakıf mülküydü⁵⁰ ve evlerin bir kısmı Yahudi sakinleri tarafından da kiralanabiliyordu. Şehrin dışında, inşaat alanı edinmek nispeten kolaydı. Bilindiği üzere, yeni gelen Yahudilerin çoğu Doğu Avrupa'dan geliyordu ve çoğu ülkeye yalnızca sınırlı ziyaret izniyle girmişti.

I. Dünya Savaşı'ndan sonraki gelişmeler göz önüne alındığında ise, 1882 yılı da bir dönüm noktası olarak görülebilir. Her ikisi de 1882'de İngilizlerin Mısır'ı işgali ve ilk Yahudi göçünün başlaması, bir yanda İngiliz yayılmacılığı, diğer yanda Siyonizm olmak üzere iki gelişme çizgisinin başlangıç noktalarıydı. Kudüs'e 11 Aralık 1917 tarihinde yaya olarak Yafa Kapısı'ndan giren İngiliz General E.H.H. Allenby, kentteki 400 yıllık Osmanlı hâkimiyetini sona erdirirken, Kudüs'te yeni bir dönemin de habercisiydi. Allenby kentte *de facto* kurulan askeri yönetimi ilan ettiği konuşmasında, kutsal mekânlar ve dini alanlarla ilgili mevcut durumun korunacağını vurgulamakta idi. Bu çerçevede Allenby, Albay Ronald Storrs'ı şehir valisi olarak atamış ve 1918 yılı başında Kudüs Yanlısı Toplum (*Pro-Jerusalem Society*) kurulmuştur. Bu toplumun amacı kentin korunması, tarihi ve arkeolojik alanların yanı sıra kamusal alanların ve kültürel yaşamın iyileştirilmesiydi.⁵¹ 1920 yılında Şehir Planlama Komisyonu (*Town Planning Commission*), Filistin Şehir Planlama Yönetmeliği gereği kurulmuş ve Kudüs Yanlısı Toplum'un faaliyetlerini devralmıştır. Kentin sınırlarını belirlemek, imar ve kentte sekiz yeni mahalle düzenlenmelerinden sorumlu olan Komisyon, aynı zamanda da belediyeye sunulan tüm inşaat ruhsatı başvurularını inceleme hakkını saklı

tutmuştu.⁵² 1920 yılı başında ise Ronald Storrs tarafından bir master planı açıklanmıştır. Planın açık hedeflerinden biri Eski Şehir'in görünüşünü ve atmosferini korumak olarak belirlenmişti. Bu kapsamda bölgedeki birçok ev ve dükkânlar da hızla yıkılmıştı. 1907 yılında inşa edilen Yafa Kapısı'ndaki saat kulesi de belediyenin protestolarına rağmen aynı mantıkla yıkılmıştı. Şehir planlaması alanında yapılan bu düzenlemeler ise, İngilizlerin Eski Şehir ile Yeni Şehir arasındaki meseleye yaklaşımını göstermesi bakımından önemli idi. Buna bakış açısı doğrultusunda Komisyon, Eski Şehir'i dört dini bölgeden oluşan bir kompleks olarak sunmuştur: Müslüman, Hıristiyan, Yahudi ve Ermeni. Oysa, 20. yüzyılın başındaki son Osmanlı nüfus sayımı, herhangi bir din çağrışımı olmadan demografik açıdan karışık bölgelerin varlığını belgelemişti.⁵³ Nihayetinde bu projeler Kudüs'ü batıda yeni baskın bir Yahudi kentine ve doğuda ise Eski Şehir etrafında gelişen ve Arap karakteri belirgin olan iki yapıya bölmüştür. Eski Şehir'e sunulan hizmetler temel olarak şehrin tarihi ve mimari mirasını haiz karakterini korumayı hedeflerken, Yeni Şehir'e sunulanlar Avrupa kriterlerine göre modern bir şehir oluşturmayı amaçlamakta idi. Bu yaklaşım ise, Osmanlı belediyesinin politikalarının tam tersiydi. Kudüs'te kent mekânına yönelik geliştirilen bu politikaları Naili ve Mazza "*belediyesizleştirme*" olarak adlandırmışlardır.⁵⁴ Süreci detaylı bir şekilde tanımlayan Naili ise bu sürecin, kentsel yönetim ve planlama konularına önemli etkileri olduğunu ve belediyenin gücünün kademeli erozyonuna yol açtığını belirtmiştir.⁵⁵

Komisyon çalışmaları arasında hazırlanan master planında, Harem-i Şerif'in anıtlarının restore edilmesi de dâhil olmak üzere şehrin yeniden canlandırılması amaçlanmakta idi.⁵⁶ Storrs ayrıca, hem Kubbetüssahra'nın hem de Aksa Camii'nin restorasyonu için bir plan önermek üzere İstanbul'dan Mimar Kemalettin'i (1870–1927) de getirmiştir.⁵⁷ Yüksek İslam Konseyi bu program dâhilinde yaptığı incelemeler neticesinde Kubbetüssahra'nın restorasyonu için 25.000'den fazla çiniye ihtiyaç duyulduğunu tespit etmişti. Bu, Kudüs'te el sanatlarını canlandırmak üzere kurulan yeni atölye için büyük bir işti. Kütahya bölgesinde buna benzer bir kil kaynağı bulunmamasının yanı sıra diğer gerekli malzemelerin bulunmaması da Programı önemli ölçüde geciktirmişti.⁵⁸ Ayrıca, Yüksek İslam Konseyi, projeyi çeşitli nedenlerle defalarca ertelemiştir. İlk olarak, 1927 yılında meydana gelen deprem hem Kubbetüssahra hem de Aksa Camii'ne büyük zarar vermişti. Kubbe çinilerinin yenilenmesi için ayrılan fonların çoğu hem Kubbetüssahra hem de Aksa Camii'nin temellerinin güçlendirilmesine kanalize edildi. Bu restorasyon çalışması 1928 yılında tamamlanmıştır. İkincisi, Mimar Kemalettin, atölye çalışmasından çıkan ürünün kalitesinden memnun değildi geciktirmişti.⁵⁹ Bu şartlarda, Kubbe çinilerinin restore edilmesi programı uygulanamamıştır. İngiliz manda yönetimi döneminde ise, Kubbetüssahra ve Mescid-i Aksa camilerini içine alan Harem-i Şerif'i merkeze alan restorasyon programları geliştirilmesine rağmen, 1927'de meydana gelen deprem ve yüksek maliyetler nedeniyle bu bütçeler farklı alanlara kaydırılmıştı.

Sonuç

Kudüs, kuruluşundan itibaren dini statü sahibi ve özgün kutsal zenginliklerle donatılmış bir şehir olagelmıştır. Kudüs'te kent kimliğinin ve dokusunun en önemli bileşeni ise kutsallık etrafında şekillenmiştir. Emeviler döneminde inşa edilen, Eyyubi, Memluklü ve Osmanlı dönemlerinde çok sayıda tamir ve bakımlarla ihya edilen Aksa Camii (Kible Mescidi) ve Kubbetüssahra camileri, zaman içerisinde, şehir merkezini kuşatan ve idari sistem ve kentsel hizmetler örgütlenmesinin bir parçası olan geniş bir vakıf ağının da merkezi olmuştur. Bu iki camiyi de bünyesinde bulunduran ve Harem-i Şerif olarak adlandırılan alan, eski şehrin altıda birini kapsamakta idi. Harem, yüzyıllarca çeşitli İslam devletleri tarafından inşa edilen çok sayıda vakıf eserlerin, hayratların bir araya geldiği bir merkez görünümündedir. Eyyubi, Memluklü ve Osmanlı dönemlerinde, Harem-i Şerif içinde ve çevresinde yer alan vakıf emlakı, hem maddi hem de manevi açıdan büyük bir öneme sahiptir.

Tarihinin her döneminde inşa faaliyetlerine sahne olan Kadim Kudüs şehri, Kanuni Sultan Süleyman zamanında altın çağını yaşamıştır. Bu dönemde Kubbetüssahra'da gerçekleştirilen inşa faaliyetlerinin yanı sıra, Kudüs surlarının yapımı (1536-1540), kalesinin yeniden inşası, su şebekesinin onarılması ve genişletilmesi, Beytullahim'in güneyindeki Artas köyünden Kudüs'e boru hattı döşenmesi, beşi Harem-i Şerif içerisinde ve biri de dışarısında altı çeşmenin inşa edilmesi, çarşıların yenilenmesi ve günde yüzlerce fakiri doyuran Haseki Sultan İmâretinin inşa edilmesi zikredilmelidir. Ancak, Osmanlı idari

mekanizmasının adem-i merkeziyetçi bir karakter kazandığı erken modern dönemde, Kudüs'te mimari faaliyetlerde bir durağanlık yaşanmıştır. Buna rağmen, Harem-i Şerif'teki dini yapılar sık sık tamir edilerek korunmuştur.

1860'lar ve 1870'lerde Kudüs'ün kent dokusunda önemli değişimler yaşanmıştır. Bu değişimler, Osmanlı reform politikalarının ve Avrupa'nın artan nüfuzunun bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, Kudüs'te demografik, sosyo-ekonomik ve politik-idari alanlarda belirleyici dönüşümler gerçekleşmiştir. Özellikle şehir, modernleşme sürecine ayak uydururken, geleneksel yapısını da korumaya çalışmıştır.

Kudüs, tarih boyunca dini ve kültürel önemiyle öne çıkan bir şehir olmuştur. Harem-i Şerif ve çevresinde yoğunlaşan vakıf eserleri, şehrin kimliğini şekillendiren temel unsurlardır. Osmanlı döneminde, özellikle Kanuni Sultan Süleyman zamanında gerçekleştirilen imar faaliyetleri, Kudüs'ün kentsel ve mimari gelişimine büyük katkı sağlamıştır. 19. yüzyılda ise, Osmanlı reformları ve Avrupa etkisiyle şehirde önemli değişimler yaşanmıştır. Kudüs hem geleneksel hem de modern unsurları bir arada barındıran bir kent olarak tarihteki yerini korumaktadır.

Günümüz Kudüs'ünde siyonistlerin şehri her açıdan kadim kimliğinden koparmaya yönelik çabaları şehircilik ve mimari açıdan projeleri de içermektedir. Bu projelere karşı Kudüs'ün kadim kimliğini korumaya dair bilinç ve farkındalık oluşturacak daha fazla çalışmaya ihtiyaç vardır.

Kaynakça

- Arnon, Ador. "The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period". *Middle Eastern Studies* 28/1 (Ocak 1992): 1-65.
- Arpacık, Zeynep. "İslam Geleneğinde Anıtsal Mimarinin İlk Örneği: Kubbetü's-Sahre." *Diyanet İlimi Dergi* 60/4 (2024), 1465–1494.
- Ashbee, Charles. *Jerusalem 1918–20*. London, 1921
- Ashbee, Charles. *Jerusalem 1920–22*. London, 1924
- Avcı, Yasemin. *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti, Kudüs (1890–1914)*. Ankara: Phoenix Yayınları, 2004.
- Buhl, Franz. "Kudüs". *İslam Ansiklopedisi*. VI. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı – Milli Eğitim Basımevi, 1977,
- Burgoyne, Michael H. "The Gates of Haram al-Sharif." *Bayt al-Maqdis: 'Abd al-Malik's Jerusalem, Part One*, ed. Julian Raby and Jeremy Johns, 111–120. Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Büssow, Johann. *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District of Jerusalem, 1872–1908*. Leiden: Brill, 2011.
- Chateaubriand, François René de. *Paris: Kudüs Yolculuğu*. çev. O. Peltek. C. 3. Ankara, 1949.
- Cohen, Amnon. "On the Realities of the Millet System: Jerusalem in the Sixteenth Century." *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ed. Benjamin Braude - Bernard Lewis, 7–18. New York: Holmes & Meier, 1982.
- el-'Uleymî, Mucîreddin. *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl*. II. Amman: Maktabat al-Muhtasib, 1973.
- Erdoğan, Emine. *XVI. Yüzyılda Kudüs Merkez ve Nahiyesinde Nüfus ve Etnik Yapı*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Eroğlu Memiş, Şerife. "Vakfın Ta'mir, Termim ve Bekâ-i Aynı: Osmanlı'dan İngiliz Yönetimine Kudüs'te Vakıf Mülklerin İhyası Meselesi." *Archivum Ottomanicum* 37 (2020): 97–118.
- Eroğlu Memiş, Şerife. *Hurûfât Defterlerinde Kudüs-i Şerif Kazası: Vakıflar, Görevler, Görevliler*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.
- Eroğlu Memiş, Şerife. *Osmanlılaşma ve Yerel Ağlar Arasında Kudüs'te Vakıf, Toplum ve Devlet (1703–1831)*. İstanbul: Libra Yayınları, 2021.
- Frenkel, Yehoshu'a. "Political and Social Aspects of Islamic Religious Endowments ('awqâf'): Saladin in Cairo (1169–73) and Jerusalem (1187–93)." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 62/1 (1999): 1–20.
- Grabar, Oleg. *The Dome of the Rock*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2006.
- Güşe, Muhammed Hâşim. *Hârratü's-Sa'diyye fi'l-Kuds*. Râmallah: Şirketu Matbaati'l-Beyti'l-Mukaddes, 1420/1999.
- Halm, Heinz. "The Reestablishment of Sunni Fiqh in Jerusalem under Ayyubid Rule." *The Third International Conference on Bilad al-Sham, Palestine (19–24 April 1980)*. I/111-12. Jerusalem–Amman, 1983.
- Harman, Ömer Faruk. "Kudüs." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 26/118–119. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Haseki Hürrem Sultan Vakfı. *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)*, 608-2: 235/178.
- Komisyon. *Delîl Medîneti'l-Kuds: Minâtu'l-Makdisiyye*. Beytu'l-Makdis: Müessesetu İhyâit-Turâs ve'l-Buhûsi'l-İslâmiyye. Beytu'l-Makdis 1431/2010.
- Laurent, Beatrice St. "The Dome of the Rock: Restorations and Significance, 1540–1918". *Ottoman Jerusalem, The Living City: 1517–1917*. ed. Sylvia Auld - Robert Hillenbrand. 415–424. London: Altajir World of Islam Trust, 2000.
- Mazza, Roberto. "The Preservation and Safeguarding of the Amenities of the Holy City without Favour or Prejudice to Race or Creed: The Pro-Jerusalem Society and Ronald Storrs, 1917–1926."

Ordinary Jerusalem 1840–1940: Opening New Archives, Revisiting a Global City. ed. Angelos Dalachanis - Vincent Lemire. 403–422. Leiden: Brill, 2018.

Midilli, Muhammed Enes. "Ulemânın Memluk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlukler Döneminde Kahire İlim Kurumları." *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 389–412.

Naili, Falestin. "The De-Municipalization of Urban Governance, Post Ottoman Political Space in Jerusalem." *Jerusalem Quarterly* 76 (2018), 8–9.

PASSIA. *Mescid-i Aksa Rehberi (Harem-i Şerif)*. Kudüs: TİKA Yayınları, 2013.

Schölch, Alexander. "Jerusalem in the 19th Century (1831–1917 AD)." *Jerusalem in History*. ed. Kamil Jamil es-Asali. 228–247. London: Scorpion Publishing Ltd., 1989.

Tanman, Baha. "Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu, Mimarlık ve Çini Sanatına İlişkin Bir Araştırmanın İlk Sonuçları." *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri* (25–27 Ekim 2000, Hatay). II/511–543. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001.

Tekeli, İlhan. "Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Kent Planlama Pratiğinin Gelişimi ve Kültürel Mirasın Korunmasındaki Etkileri." *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı* (22–26 Nisan 1985, İstanbul). ed. Selahattin Yıldırım. 164–165. İstanbul: İki Nokta Yayınları.

Türkantoz, Kayahan. "Kent Dokusu." *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri* (25–27 Ekim 2000, Hatay). C. II. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001.

Tütüncü, Mehmet. "Kudüs Mevlîhânesi Tarihi ve Mimarisi." *T.C. Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlânâ Sempozyumu* (25–28 Mayıs 2006, Çanakkale). 699–723. Çanakkale: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006.

Tütüncü, Mehmet. "Kudüs ve Sultan I. Süleyman." *Düşünce ve Tarih Dergisi*, (Ağustos 2016), 40–49.

Tütüncü, Mehmet. *Turkish Jerusalem (1516–1917): Ottoman Inscriptions From Jerusalem and Other Palestinian Cities*. Netherlands: SOTA, 2006.

Van Leeuwen, Richard. *Bir Osmanlı Şehri: Şam, Vakıflar ve Şehir*. İstanbul: Küre Yayınları, 2012.

Yavuz, Yıldırım. "The Restoration Project of the Masjid al-Aqsa by Mimar Kemalettin (1922–1926)." *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World* 13 (1996), 149–165.

Zarcone, Thierry. *Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar*. İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2012.

Ze'evi, Dror. *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*. çev. S. Çağlayan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Dipnot

1. Arnon, "The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period", 3.
2. Avcı, Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti, Kudüs (1890-1914), 22.
3. Türkantoz, "Kent Dokusu", 510.
4. Türkantoz, "Kent Dokusu", 512.
5. Eroğlu Memiş, Osmanlılaşma ve Yerel Ağlar Arasında Kudüs'te Vakıf, Toplum ve Devlet (1703-1831), 394-95.
6. Eroğlu Memiş, Hurûfât Defterlerinde Kudüs-i Şerif Kazası: Vakıflar, Görevler, Görevliler, 96-98.
7. Buhl, "Kudüs", 962.
8. Türkantoz, "Kent Dokusu", 512.
9. Türkantoz, "Kent Dokusu", 513.
10. Ze'evi, Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi, 26; Avcı, Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti, Kudüs (1890-1914), 20.
11. Ze'evi, Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi, 26. Osmanlı dönemine ait tahrir kayıtlarında da hiçbir mahalle "Yahudi mahallesi" ya da "Hristiyan mahallesi"

- olarak gösterilmemek, Müslüman ve gayrimüslimlerin aynı mahallede bir arada kaydedildikleri de oluyordu. Erdoğan, XVI. Yüzyılda Kudüs Merkez ve Nahiyesinde Nüfus ve Etnik Yapı, 32.
12. Ze'evi, Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi, 30.
 13. Cohen, "On the Realities of the Millet System: Jerusalem in the Sixteenth Century", 15.
 14. Türkantoz, "Kent Dokusu", 514.
 15. Kurşun kubbeli Mescid-i Aksâ Camii son zamanlarda Kible Mescidi olarak anılmaktadır. Mucireddin, Mescid-i Aksâ'yı yalnızca Emevilerce yapılan Mescid-i Aksâ Câmii ya da Kible Mescidi olarak da anılan Cami olarak değil, fakat bütün bir kapalı külliye olarak tanımlamıştır. Bu tanımlama ile Harem-i Şerif olarak da anılan alanda yer alan diğer dinî yapılar da kastedilmiştir. Bkz. el-'Uleymî, El-Ünsü'l-Celil bi-Târîh-i Kuds ve'l-Halil, II/11, 24. Ancak biz çalışmamızda Osmanlı Dönemi belgelerinde yer aldığı şekliyle "kurşun kubbeli camiyi Mescid-i Aksâ Camii ve alanı da Harem-i Şerif" olarak kullandık.
 16. "Vakıf ağı" kavramının kapsamı ve Kudüs kenti vakıflarını bu çerçevede inceleyen bir çalışma için bkz. Eroğlu Memiş, Osmanlılaşma ve Yerel Ağlar Arasında Kudüs'te Vakıf, Toplum ve Devlet (1703-1831), 59-195.
 17. Eroğlu Memiş, Osmanlılaşma ve Yerel Ağlar Arasında Kudüs'te Vakıf, Toplum ve Devlet (1703-1831), 307-308.
 18. Van Leeuwen, Bir Osmanlı Şehri: Şam, Vakıflar ve Şehir, 82.
 19. Mescidin toplam alanı günümüzde 144.000 m²'dir. Mescid-i Aksâ sınırları içerisinde bulunan binaların ve açık alanların ta-mamının İslâm inancı ve fıkhı açısından aynı kutsallıkta olduğu değerlendirilmektedir. Kubbetü's-Sahra örneğinde olduğu gibi ister yerin üstünde olsun, Mervan Mescidi örneğinde olduğu gibi ister yerin altında olsun hüküm aynıdır. Mescid-i Aksâ külliye-sindeki yapılar çeşitli yükseklik seviyelerine sahiptir. Birinci seviye yerin altında olup, su kuyuları, su kanalları ve üzeri toprakla örtülü olan bazı binaları içerir. İkinci seviye yine yerin altında olup, Mervan Mescidi, Burak Mescidi, Kadim Aksâ Mescidi, Rahmet ve Tövbe Kapıları ve kapalı kapılar olan Müfred (Tekli) Kapısı, Müzdevec (İkili) Kapısı, Müselles (Üçlü) Kapısı, Burâk (Mağribliler) Kapısı ve Silsile Kapısı'nı içerir. Üçüncü seviye zemin seviyesinde olup, Mescid-i Aksânın güney tarafında yer alan Kible Mescidi'ni, ana sahaları, açık olan kapıları ve revakları içerir. Dördüncü seviye ise zeminin az üstünde yükselmiş olup, Kubbetü's-Sahra'yı, Kubbetü's-Sahra'nın avlusunu, kubbeleri, binaları ve bütün bunları çevreleyen kemerleri kapsamaktadır. PASSIA, Mescid-i Aksâ Rehberi (Harem-i Şerif), 4-5.
 20. Frenkel, "Political and Social Aspects of Islamic Religious Endowments ('awqâf'): Saladin in Cairo (1169-73) and Jerusalem (1187-93)", 2-3.
 21. Yapılara ilişkin detaylı bilgi için bkz: Tanman, "Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu, Mimarlık ve Çini Sanatına İlişkin Bir Araştırmanın İlk Sonuçları", 511--543; Eroğlu Memiş, Osmanlılaşma ve Yerel Ağlar Arasında Kudüs'te Vakıf, Toplum ve Devlet (1703-1831), 71-128.
 22. Eroğlu Memiş, Osmanlılaşma ve Yerel Ağlar Arasında Kudüs'te Vakıf, Toplum ve Devlet (1703-1831), 80-84.
 23. Medreselerin tam listeleri, kadim kent haritasında konumlanışları, bânileri ve tarihi süreçteki durumlarına ilişkin detaylı bir inceleme için bkz. Eroğlu Memiş, Osmanlılaşma ve Yerel Ağlar Arasında Kudüs'te Vakıf, Toplum ve Devlet (1703-1831), 99-104; Midilli, "Ulemânın Memluk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlukler Döneminde Kahire İlim Kurumları", 389-412.
 24. Günümüzde bu kapılardan 5'i kapalı olup bu kapılar; Rahmet ya da Tevbe olarak adlandırılan kapı, Burak Kapısı (Cenazeler Kapısı), Müzdevec (İkili) Kapı, Müselles (Üçlü) Kapı ve Münferid (Tekli) Kapı'dır. Diğer 10 kapı ise açıktır. Burgoyne, "The gates of Haram al-Sharif", 111-120; el-'Uleymî, El-Ünsü'l-Celil bi-Târîh-i Kuds ve'l-Halil, 27. 1806 yılında Kudüs'ü ziyaret eden Chateaub-riand yedi kapıdan bahseder. Bunlar Bab el-Halil (Bab el-Halil, İbrahim Kapısı, Yafa Kapısı, Hacılar Kapısı), Bab el-Nebi Davud (Bab-ı Sid-i Davud, Sion Kapısı (Bab el-Meğaribe), Bab el-Darabie (yaldızlı kapı) Bab el-Sidi Meryem (Hazreti Meryem Kapısı, Saint Etienne, Yahudiler zamanında Sürüler Kapısı), Bab el-Zahara (Efraim yahud Herod Kapısı). Chateaub-riand, Paris: Kudüs Yolculuğu, 60. Bu sayı 19. yüzyılın başında diğer kapıların kapalı olduğu fikrini akla getirmektedir.

25. Harman, "Kudüs", 118-119.
26. Halm, "The Reestablishment of Sunni fiqh in Jerusalem under Ayyubid Rule", 111-12; Hittin Zaferi'nden sonra Selahaddin, Fakih Ziyaeddin İsa el-Hakkârî'ye evler, binalar, ikametgâhlar, bir tahsisât ve bir gayrimenkulden oluşan çok sayıda mülklerini tahsis etmiştir. Frenkel, "Political and Social Aspects of Islamic Religious Endowments ('awqâf'): Saladin in Cairo (1169-73) and Jerusalem (1187-93)", 4.
27. Frenkel, Yehoshu'la. "Political and Social Aspects of Islamic Religious Endowments ('awqâf'): Saladin in Cairo (1169-73) and Jerusalem (1187-93)" 4.
28. Tanman, "Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu, Mimarlık ve Çini Sanatına İlişkin Bir Araştırmanın İlk Sonuçları", 512.
29. Bkz. Tütüncü, Turkish Jerusalem (1516-1917) Ottoman Inscriptions From Jerusalem and Other Palestinian Cities.
30. Grabar, The Dome of the Rock.; Arpacık, "İslam Gelenğinde Anıtsal Mimarının İlk Örneği: Kubbetü's-Sahre", 1465-1494.
31. Muallak Taşı, düzensiz bir şekle sahip doğal bir kayadır. Altında "Peygamberler Mescidi" olarak isimlendirilen içinde biri derin, diğeri ise düz iki mihrabı bulunan küçük bir mağara bulunmaktadır. Müslümanların pek çoğu bu kayanın Hz. Peygamberin sema-ya yükselirken bastığı taş olduğuna inanmaktadır. Bu kayanın fazileti Mescid-i Aksâ'nın sınırları içerisinde yer almasındandır. Halk arasında bu taşın yer ile gök arasında havada asılı olduğu inancı da yaygındır. PASSIA, Mescid-i Aksâ Rehberi, 13.
32. Halife Me'mun zamanında H. 216/ M. 831 tarihinde yapılan kubbe binasının tamiri ile H. 301/ M. 913 yılında Abbasi Halifesi el-Muktedir Billah'ın annesi tarafından yaptırılan büyük ahşap kapılar Abbasîler Dönemi'nde yapılan başlıca tamirat ve restoras-yonlardır. Fatimilerden Halife Zahir bi-Emrillah Ebû'l-Hasen b. El-Hakem zamanında H. 413/ M. 1022 yılında, Kudüs'te yaşanan büyük bir depremin ardından Kubbetü's-Sahra'da kapsamlı bir onarım yapıldı. Fatimi hallifelerinden Ebû Cafer Abdullah da H. 467/ M. 1075 yılında camiyi onartmıştır. Haçlıların Kudüs'ü H. 492/ M. 1099 yılında ele gerirmelerinin ardından kiliseye çevirerek ona "Rabbin Mabedi (Templum Domini)" adını vermişlerdir. Selahaddin Eyyübî'nin Kudüs'ü H. 583/ M.1187 yılında yeniden fethinin ardından tekrar camiye çevrilmiş ve içini altın süslemeler ile süsletmiştir. Eyyübîler zamanından kalan bir başka eser ise Muallak Taşı'ndan insanların bir parça koparmaya çalışmalarına engel olmak için yaptırdıkları Muallak Taşı'nın etrafını çevreleyen ahşaptan mamul koruma duvarıdır. Memluklülük Dönemi'nde de Zahir Baybars, Melik el-Adil el-Mansûrî, Sultan Muhammed bin Kalavun ve Emir Muhammed b. Seyfüddin ez-Zâhirî zamanlarında restorasyon ve tamirat işleri yapılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Laurent, "The Dome of the Rock: Restorations and Significance, 1540-1918", 415-424.
33. Kanuni Sultan Süleyman, Kubbetü's-Sahra'nın kubbesinin üzerinde yükseldiği boyunluğuna çevreleyen tarihi mozaikleri, H. 955-969/ M. 1548-1561 yılları arasında İstanbul'dan getirilen özel olarak hazırlanmış çiniler ile değiştirmiştir. Yine Kubbetü's-Sahra'nın binasını genel bir onarımdan geçirttikten sonra Kubbetü's-Sahra'ya yeni pencereler açtırdı, kapılarına bakır süslemeler giydirdi. Sultan II. Abdülmecid, Kubbetü's-Sahra'da kapsamlı bir tamirat yaptırdı ve H. 1270/ M. 1853 yılında binayı tekrar eski yapısına kavuşturmuştur. Daha sonra H. 1291/ M. 1874 yılında Sultan Abdülaziz kible tarafındaki kapı ile minber arasına büyük bir avize koydurttu ve kubbesini kurşun kaplama ile giydirtti. Sultan II. Abdülhamid Han ise H. 1293/ M. 1876 yılında sülüs hattı ile Kubbetü's-Sahra'nın dışında Yasin Suresi'ni yazdırtmıştır. Laurent, "The Dome of the Rock: Restorations and Significance, 1540-1918", 415-424.
34. Arnon, "The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period", 3-5.
35. Tanman, "Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu, Mimarlık ve Çini Sanatına İlişkin Bir Araştırmanın İlk Sonuçları", 523.
36. Avcı, Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti, Kudüs (1890-1914), 22.
37. Tanman, "Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu, Mimarlık ve Çini Sanatına İlişkin Bir Araştırmanın İlk Sonuçları", 524.
38. Haseki Hürrem Sultan Vakfiyesi, VGMA, 608-2: 235/178.

39. Tütüncü, "Kudüs ve Sultan I. Süleyman", 40-49.
40. Tanman, "Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu, Mimarlık ve Çini Sanatına İlişkin Bir Araştırmanın İlk Sonuçları", 529.
41. Zarcone, Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar, 43-45.
42. Güşe, Hârratü's-Sa'diyye fi'l-Kuds, 1420/1999.
43. H. 672/M. 1273'te vefat eden Celâleddin-i Rûmî el-Konevî el-Belhî'ye kadar silsilesi devam eden Mevlevî tarikatının Kudüs'teki mevcudiyeti Osmanlılardan önceye dayanmaktadır. Mücîreddin el-'Uleymî el-Hanbelî, el-Ünsü'l-Celîl adlı eserinde işaret ettiği gibi, Memlukler dönemi Kudüs'ünde Mevlevî mahallesi olarak bilinen bir semt bulunmaktaydı. Her ne kadar diğer sûfi tarikatları misali Osmanlı öncesi Kudüs'ünde Mevlevîlik'in de bu şehirde varlığına buna benzer göstergeler bulunsun da Osmanlı döneminde ki varlıklarına bile H. 936/ M. 1530- H. 968/ M. 1562 aralığında denk gelmektedir.
44. Komisyon, Delilu Medînetu Kuds: Minâtu'l-Makdisiyye, 112.
45. Tütüncü, "Kudüs Mevlevîhânesi Tarihi ve Mimarisi", 699-723; Tütüncü, Turkish Jerusalem (1516-1917) Ottoman Inscriptions From Jerusalem and Other Palestinian Cities, 192-193.
46. Schölch, "Jerusalem in the 19th Century (1831-1917 AD)", 228-247.
47. Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Kent Planlama Pratiğinin Gelişimi ve Kültürel Mirasın Korun-masındaki Etkileri", 164-165.
48. Schölch, "Jerusalem in the 19th Century (1831-1917 AD)", 228-247.
49. Kudüs Belediye Teşkilatı için bkz. Avcı, Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti, Kudüs (1890-1914), 133-180.
50. Detaylı inceleme için bkz. Eroğlu Memiş, "Vakfın Ta'mir, Termim ve Bekâ-i Aynı: Osmanlı'dan İngiliz Yönetimine Kudüs'te Vakıf Mülklerin İhyası Meselesi", 97-118.
51. Topluluğa ilişkin detaylı bir inceleme için bkz. Mazza, 'The Preservation and Safeguarding of the Amenities of the Holy City without Favour or Prejudice to Race or Creed: The Pro-Jerusalem Society and Ronald Storrs, 1917-1926', 403-422.
52. Naili, 'The De-Municipalization of Urban Governance, Post Ottoman Political Space in Jerusalem', 8-9; Büssow, Hamidian Palestine: Politics and Society in the District of Jerusalem, 1872-1908, 73.
53. Naili, 'The De-Municipalization of Urban Governance, Post Ottoman Political Space in Jerusalem', 11.
54. Naili, 'The De-Municipalization of Urban Governance, Post Ottoman Political Space in Jerusalem', 12.
55. Konunun detaylı bir incelemesi için ayrıca bkz. Eroğlu Memiş, "Vakfın Ta'mir, Termim ve Bekâ-i Aynı: Osmanlı'dan İngiliz Yönetimine Kudüs'te Vakıf Mülklerin İhyası Meselesi", 115-117..
56. Kudüs Yanlısı Toplum'un sorumlu olduğu programın uygulanması için fon da sağlanmıştır. Kudüs'ün restorasyonu ve modern gelişimi için hazırlanan bu büyük program belgeleyen çalışma iki cilt halinde yayınlanmıştır. Bkz. Ashbee, Jerusalem 1918-20.; Ashbee, Jerusalem 1920-22.
57. Kemalettin'in Kudüs'teki çalışmalarına dair bkz. Yavuz, 'The Restoration Project of the Masjid al-Aqsa by Mimar Kemalettin (1922-1926)', 149-165. Çalışma Aksâ Camii restorasyonu üzerinde yoğunlaşmıştır.
58. Laurent, "The Dome of the Rock: Restorations and Significance, 1540-1918", 350.
59. Laurent, "The Dome of the Rock: Restorations and Significance, 1540-1918", 350.